

ปฏิสัมพันธ์ของจิตและวัตถุในพุทธปรัชญาเถรวาท

The Interaction of Mind and Matter in

Theravāda Buddhist Philosophy: A Comprehensive Analysis

พระจัตรงค์ อาจารย์สุโก*

PhraJaturong Ajarasupho

ภาควิชาศาสนาและปรัชญา คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ประเทศไทย

Department of Religion and Philosophy Faculty of Buddhism Mahachulalongkornrajavidyalaya

University, Thailand

Email: rong2553@yahoo.com

Received: October 13, 2023

Revised: November 28, 2023

Accepted: November 30, 2023

บทคัดย่อ

บทความนี้ศึกษาปฏิสัมพันธ์ของจิตและวัตถุในพุทธปรัชญาเถรวาท โดยศึกษาจากเอกสารทั้งพระไตรปิฎก อรรถกถา หนังสือภาษาไทยและภาษาอังกฤษ จากการศึกษาพบว่า จิตในพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นนามธรรม เป็นธรรมชาติรู้อารมณ์ จิตมีลักษณะที่หลากหลายนับและจิตเป็นสิ่งแรกเริ่ม (Origin or Prime) เป็นที่มาให้เกิดกระบวนการส่งต่อหรือสันตติต่อสิ่งทั้งที่เป็นรูป (วัตถุหรือสสาร) หรือนาม (อสสาร) ส่วนวัตถุในพุทธปรัชญาเถรวาทคือสสาร (รูปธรรม) และวัตถุหรือธาตุ คือ ธาตุ ๔ เป็นต้น เป็นที่มาของตัวตน ชีวิตและโลก ประเด็นว่าด้วยความสัมพันธ์มีจิต (นามธรรม) และวัตถุ (รูปธรรมหรือสสารหรือธาตุ) เป็นสองสิ่งที่มีความเชื่อมโยงระหว่างกัน รูปกับนามเป็นปัจจัยเอื้อและเกื้อหนุนต่อกัน ดำรงอยู่ด้วยกันพร้อมกันในกระบวนการสร้างชีวิตร่างกายมนุษย์ คือ องค์รวมของนามและรูป (นามรูป) การรับรู้สิ่งภายนอกของจิตผ่านทางอายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ และอายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ธรรมารมณ์ เกิดกระบวนการรับรู้ที่เป็นจริง ก่อให้เกิดการผสมผสานกันและกันเกิดวิญญาณ ความสัมพันธ์เชิงเหตุปัจจัยตามกระบวนการปฏิจสงมุปบาท การมองโลกและชีวิตเป็นสิ่งสัมพันธ์ ความว่างของชีวิตหรือความเป็นอนัตตาของชีวิต ชีวิตและการกำเนิดชีวิตและการอยู่เหนือโลกในสองลักษณะในแง่ของพื้นที่เชิงวัตถุและเชิงสภาวะคือจิต แก่นสาระสำคัญปฏิสัมพันธ์ของจิตและวัตถุในพุทธปรัชญาเถรวาทให้ความสำคัญกับสภาวะคือจิตหรือการมุ่งพิจารณาจิตใจหรือการปรับเปลี่ยนจิตเพื่ออยู่เหนือโลกคือโลก

* พระจัตรงค์ อาจารย์สุโก, ดร. PhraJaturong Ajarasupho, Dr. ภาควิชาศาสนาและปรัชญา คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย Department of Religion and Philosophy Faculty of Buddhism Mahachulalongkornrajavidyalaya University

แห่งประสาทสัมผัส ด้วยการปรับจิตให้สามารถรับรู้โลกได้อย่างมีประสิทธิภาพตรงเป็นการมุ่งตรงที่สภาวะแห่งความว่างหรือนัตตาที่เข้าถึงสรรพสิ่งที่ล้วนประกอบเข้าด้วยสิ่งต่าง ๆ (นानาธาตุ)

คำสำคัญ: ปฏิสัมพันธ์; จิต; วัตถุ; พุทธปรัชญาเถรวาท

Abstract

This research paper aims to provide a thorough examination of the intricate relationship between the mind and matter within the domain of Theravāda Buddhist Philosophy. The study encompasses an extensive analysis of numerous canonical texts such as the Tripitaka, Commentaries, as well as relevant Thai and English sources. The findings of this study reveal that the mind possesses a multitude of distinct characteristics, serving as the fundamental essence from which all matter - be it in the form of objects or non-material entities - derives its existence. In the context of Theravāda Buddhist Philosophy, matter refers to concrete objects and elements, namely the four elements, which represent the origin of identity, vital force, and the world. This research focuses on elucidating the dynamics of the interaction between the abstract nature of the mind and material forms. Mind and matter are identified as two distinct yet interconnected entities that mutually interact and support one another. They jointly contribute to the causal processes underlying human existence. Consequently, a holistic understanding emerges, encompassing both the mind and matter (nāma-rūpa) as components pivotal to the manifestation of life. The mind's perception of external entities occurs through the six internal sense organs (i.e., eyes, ears, nose, tongue, body, and mind) in conjunction with the six external senses (i.e., matter, sound, smell, taste, touch, and mind objects). This interplay of perception generates a genuine experience, precipitating the cooperative interdependence of mind and matter as outlined in the Paticca-samuppāda (the dependent origination). Moreover, the profound insight derived from this analysis pertains to the emptiness of life or the concept of Anatta. The essence of the mind and matter interaction in Theravāda Buddhist Philosophy underscores the significance of focusing on cultivating and enhancing the state of the mind. Transcending sensory experiences, one can hone the mind's ability to directly perceive the world, thereby delving into a state of emptiness or Anattā that encompasses the comprehensive understanding of multiple constituent substances.

Keywords: Interaction; Mind and Matter; Theravāda Buddhist Philosophy

บทนำ

พุทธปรัชญาเถรวาทให้ความสำคัญกับแนวคิดเรื่องจิตเป็นอย่างมาก เพราะมีความเชื่อว่า ความทุกข์เกิดขึ้นได้เพราะการตั้งจิตไว้ในหนทางที่ไม่ถูกต้อง และหากตั้งจิตไว้ในหนทางที่ถูกต้องก็ย่อมยังประโยชน์ให้เกิดขึ้นอีกทิศทางหนึ่ง อย่างไรก็ตามการตั้งจิตเป็นสิ่งแรกเริ่มและส่งผลต่อความเปลี่ยนแปลงเชิงรูปธรรมในด้านวัตถุภายนอกอีกด้วย การทำความเข้าใจเรื่องจิตในมิติของการปฏิสัมพันธ์กับวัตถุ ประเด็นนี้มีปฏิสัมพันธ์ระหว่างโลกแห่งสามัญวิสัยที่เกี่ยวข้องกับประสาทสัมผัสและโลกพ้นสามัญวิสัยที่รู้ไม่ได้ด้วยประสาทสัมผัส^๑

ประเด็นว่าด้วยจิตและวัตถุ มีมุมมองในปรัชญาตะวันตก ที่กล่าวถึงจิตและวัตถุ ตามแนวคิดทวินิยม ที่เห็นว่า จิตกับกายเป็นสองสิ่งที่แยกจากกัน ในขณะที่กาย (รูปธรรมหรือสสาร) เป็นเนื้อสารที่รวมตัวกันขึ้นเป็นบุคคลผู้หนึ่ง จิต (นามธรรมหรือจิตวิญญาณ) เป็นเนื้อสารที่ไม่มีกายภาพ และดำรงอยู่โดยแยกจากกาย ประเด็นนี้นักปรัชญาตะวันตก คือ เดการ์ตได้เสนอว่า จิตที่มีความเป็นเหตุเป็นผลนั้นควบคุมกาย แต่กายก็สามารถมีอิทธิพลต่อจิตและทำให้กระทำการที่ไม่มีเหตุผลได้ เช่น เมื่อบุคคลผู้หนึ่งประกอบพฤติกรรมที่มาจากความลุ่มหลงหรือตัณหา โดยตามแนวคิดของเดการ์ตนั้น ต่อมไฟเนียลเป็นส่วนหนึ่งของสมองที่แยกเป็นหนึ่งเดียว คล้ายกับจิตวิญญาณ^๒

คำว่า “ทวินิยม” มีรูปแบบทวินิยมหลัก ๆ ๓ รูปแบบ คือ (๑) ทวิภาวะภาคเนื้อสาร (Substance Dualism) (๒) ทวิภาวะภาคคุณสมบัติ (Property Dualism) (๓) ทวิภาวะภาคนิเทศ (Predicate Dualism)^๓ ส่วนวัชร งามจิตรเจริญ ได้เสนอถึงประเด็นในปรัชญาตะวันตก โดยชี้ให้เห็นถึง ทศนะแบบทวินิยม (Dualism) ซึ่งเป็นทศนะที่เห็นว่ามนุษย์มีทั้งกายและจิตโดยที่กายและจิตนี้เป็นสภาวะ (substance) คือ สิ่งที่อยู่ได้ด้วยตัวเองตามลำพังและไม่แตกดับ รวมทั้งมีลักษณะตรงข้ามกันอย่างสิ้นเชิงจะพบกับปัญหาเรื่องปฏิสัมพันธ์ (interaction) ระหว่างกายกับจิต เพราะไม่สามารถตอบได้ว่ากายและจิตซึ่งเป็นสิ่งที่ต่างกันโดยสิ้นเชิงเช่นนี้จะมาทำงานร่วมกันได้อย่างไรเนื่องจากกายมีลักษณะกินเนื้อที่ ส่วนจิตเป็นสิ่งที่ไม่มีเนื้อที่อีกทั้งไม่ต้องอาศัยกันก็อยู่ได้ด้วยตัวเองตามลำพัง^๔ คำสอนเรื่องรูปหรือกายของพระพุทธศาสนาต้องไปพร้อมกับคำสอนเรื่องจิตหรือวิญญาณ เพราะสิ่งมีจริงสองอย่างนี้อาศัยกันอยู่และทำงานร่วมกัน^๕

ในพุทธปรัชญาเถรวาทมีประเด็นปัญหาดังกล่าวเพราะกายและจิตในพุทธปรัชญาเถรวาทไม่ใช่สภาวะ (self Being) ที่อยู่ได้ด้วยตัวเองแต่เป็นสิ่งที่อิงอาศัยกัน (ปฏิจจสมุปปันนธรรม) เป็นไปตามเหตุ

^๑ คุรยละเอียดใน วิทย์ วิศทเวทย์, **ปรัชญาธรรม: พุทธปรัชญา**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๔-๑๗.

^๒ พอล ไคลน์ แมน, **ปรัชญา ๑๐๑**, แปลโดย ชาครีย์นฤทิพย์ และบังอร เสวิกุล, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ไอที ออล ดิจิตอลพริ้นท์ จำกัด, ๒๕๖๖), หน้า ๑๓๘.

^๓ พอล ไคลน์ แมน, **ปรัชญา ๑๐๑**, แปลโดย ชาครีย์นฤทิพย์ และบังอร เสวิกุล, หน้า ๑๐๗.

^๔ วัชร งามจิตรเจริญ, **พุทธศาสนาเถรวาท**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๖๑), หน้า ๓๕๙.

^๕ วัชร งามจิตรเจริญ, **สมการความว่าง**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๖๓), หน้า ๑๐๖.

ปัจจัยตามกฎปฏิจจนูปบาท ดังที่พระสารีบุตรกล่าวไว้ในพทสาปสูตร ว่า “เพราะนามรูปเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี ฯลฯ”^๖ และเป็นสิ่งที่เปลี่ยนแปลงไม่คงที่ถาวรตามกฎไตรลักษณ์ จากลักษณะเหล่านี้ทำให้กายและจิตเป็นสิ่งที่ไม่ได้มีลักษณะตรงข้ามกันอย่างสิ้นเชิง ความต่างอย่างหนึ่งคือกาย (วัตถุ) เป็นสิ่งที่คิดไม่ได้ ส่วนจิตเป็นนามธรรมเป็นสิ่งที่สามารถรับรู้สิ่งอื่นหรือมีจิตสำนึก

ธรรมชาติของจิตและวัตถุ

คำว่า จิต มโน วิญญาณ^๗ เป็นภาวะที่บ่งบอกถึงธรรมชาติที่รู้อารมณ์ สภาพที่นึกคิด ภาวะที่สังสม หรือว่าความคิด คัมภีร์ฝ่ายอภิธรรม จำแนกจิตเป็น ๘๙ ดวง หรือพิสดารเป็น ๑๒๑ ดวง ก็ตามแต่เมื่อว่าตามนัยแห่งพุทธปรัชญาเถรวาทประเด็นเรื่องจิต จัดว่าเป็นธาตุ ๆ หนึ่ง ในกลุ่มที่เป็นธาตุทั้งหลาย เช่น ใน ธาตุนานัตตสูตร กล่าวถึง ความต่างแห่งธาตุ คือ จักขุธาตุ (ธาตุคือจักขุปสาท) รูปธาตุ (ธาตุคือรูปารมณ์) จักขุวิญญาณธาตุ (ธาตุคือจักขุวิญญาณ)...มโนธาตุ (ธาตุคือมโน) ธัมมธาตุ (ธาตุคือธรรมารมณ์) มโนวิญญาณธาตุ (ธาตุคือมโนวิญญาณ)^๘

เมื่อมองธรรมชาติของคนจากพุทธปรัชญาเถรวาทจะเห็นได้ว่ามีองค์ประกอบสองส่วนคือกายและจิต กายเป็นสสารแต่ต้องอยู่ภายใต้กฎธรรมชาติ เช่นเดียวกับสสารอื่น ๆ ในโลก ส่วนจิตเป็นนามธรรมไม่อยู่ภายใต้กฎธรรมชาติชนิดเดียวกับที่ควบคุมดูแลสสาร กายแม้จะเป็นสิ่งหนึ่งต่างหากจากจิต แต่ก็สัมพันธ์กับจิตอย่างใกล้ชิดจนทำให้เรารู้สึกว่าชีวิตนี้เป็นเอกภาพ กายคือกายของเรา เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับเรา อะไรที่กระทบกายก็มักกระทบใจของเราด้วย^๙

จิตกับวัตถุ (รูป-นาม) เป็นอย่างเดียวกันหรือเป็นคนละอย่างกัน ประเด็นนี้พุทธปรัชญาเถรวาทได้ปฏิเสธความเป็นสิ่งเดียวกันของจิต (ชีวะ) และวัตถุ (สรีระ) ไว้ในจุฬาลงกยสูตร ว่าด้วยเหตุแห่งอภัยกตปัญหา ๑๐ ประการ ได้แก่ โลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง โลกมีที่สุด โลกไม่มีที่สุด ชีวะกับสรีระเป็นอย่างเดียวกันชีวะกับสรีระเป็นคนละอย่างกัน หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีก หลังจากตายแล้ว ตถาคตไม่เกิดอีก หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีกและไม่เกิดอีก หลังจากตายแล้วตถาคตจะว่าเกิดอีกก็มีใช่ จะว่าไม่เกิดอีกก็มีใช่^{๑๐}

^๖ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๗/๑๓๖.

^๗ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๑/๑๑๖.

^๘ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๘๕/๑๗๐.

^๙ สมภาร พรหมทา, พุทธปรัชญา มนุษย์ สังคม และปัญหาจริยธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๘), หน้า ๑๐๙.

^{๑๐} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๒๒/๑๓๓-๑๓๖; ฐานิสรา ประธานราชภัฏนิกร, อภัยกตปัญหา ปัญหาที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงพยากรณ์, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๕๒), หน้า ๑-๖; อติศักดิ์ ทองบุญ, วิเคราะห์อภิปรัชญาในพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๖.

ดังนั้น ในพุทธปรัชญาเถรวาทประเด็นเรื่อง มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูป ๒๔ เมื่อกล่าวถึง มหาภูตรูปเป็นปรมัตถธรรม ในบทบาทที่เป็นสิ่งที่มีจริงและเป็นอารมณ์ของจิตเจตสิกปรมัตถ์ได้ ไม่ใช่บัญญัติธรรมที่จิตคิดขึ้นโดยไม่มีสภาวะตามเป็นจริงรองรับ^{๑๑} และในมหาภูตรูปที่ปรากฏในมหาหัตถิปโทปมสูตร พบว่า (๑) ปฐวีธาตุ (๒) อาโปธาตุ (๓) เตโชธาตุ (๔) วาโยธาตุ^{๑๒}

อย่างไรก็ดี เมื่อกล่าวถึงโดยลักษณะของมหาภูตรูป ๔ จะเห็นได้ถึงลักษณะที่แตกต่างกันคือ อาโปแตกต่างต่างจากมหาภูตรูปอื่น มหาภูตรูป ๔ อันได้แก่ปฐวี อาโป เตโชและวาโย อยู่ในจำพวกรูปปรมัตถ์แท้ที่มีชื่อเรียกว่า มหาภูต ก็เพราะปรากฏชัดเจนโดยลักษณะ และโดยสัจฐานคือที่ตั้งของตน มหาภูตรูปนี้ตั้งอยู่ในสันดาน(การสืบเนื่อง) ของทั้งสิ่งมีใจครองและสิ่งไม่มีใจครอง^{๑๓}

ประเด็นว่าด้วยธาตุนี้ พระจาดรงศ์ อาจารย์สุโก (ชูศรี)^{๑๔} ได้เสนอเรื่องธาตุในพุทธปรัชญาพบว่า มีข้อยืนยันถึงความมีอยู่ของธาตุ ๓ ลักษณะคือ (๑) ธาตุเป็นสิ่งที่อยู่ด้วยตัวมันเองหรือเป็นสิ่งที่ตนเอง (สภาวะ) (๒) ธาตุมีลักษณะเปลี่ยนแปลง ตามกฎของไตรลักษณ์ (๓) ธาตุมีลักษณะอิงอาศัยกัน

ประเด็นเรื่องรูปนี้ในพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นการกล่าวถึงธาตุที่จำแนกออกเป็น ๒ คือ รูปธาตุและอรุปรธาตุ ถึงกระนั้นก็ตามธาตุยังจำแนกได้อีกมากมายหลายลักษณะ สามารถเรียกได้ว่า นานาธาตุ อเนกธาตุ^{๑๕}

เมื่อพุทธปรัชญาเถรวาทเห็นว่า จิตและวัตถุ ไม่ใช่สิ่งเดียวกัน และมีภาวะที่เกิด-ดับทุกขณะ เป็นสันตติสืบทอดกันไปตลอดเวลา เมื่อจิตดวงหนึ่งดับไปจิตดวงใหม่ก็เกิดขึ้น จิตดวงเก่าเป็นสาเหตุให้เกิดจิตดวงใหม่^{๑๖} ส่วนปีเตอร์ ฮาร์วีย์ (Peter Harvey) ได้ชี้ให้เห็นว่าการปฏิสัมพันธ์ระหว่างจิตกับวัตถุในขั้นแรก คือ กระบวนการรับรู้วัตถุ (process of perceiving objects)^{๑๗} ดังนั้นแล้วจึงเห็นได้ว่าชีวิตหรือสัตว์โลกประกอบด้วยจิตและรูป (ขันธ ๕) มีความเป็นไปได้ในกระบวนการในการปฏิสัมพันธ์ (interaction)

^{๑๑} ระวี ภาวิไล, **อภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท พิมพ์สวย จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๒๖๕.

^{๑๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๑-๓๐๕/๓๒๙-๓๓๖.

^{๑๓} ระวี ภาวิไล, **อภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่**, หน้า ๒๗๑.

^{๑๔} พระจาดรงศ์ อาจารย์สุโก (ชูศรี), **วิเคราะห์แนวคิดเรื่องธาตุในพุทธปรัชญาเถรวาท**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ดีเซมเบอร์, ๒๕๖๕), หน้า ๑๓๒-๑๓๓.

^{๑๕} สุเชาว์ นพอม, **พุทธปรัชญาในสุตตันตปิฎก**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๖๕), หน้า ๑๔-๑๕.

^{๑๖} สุนทร ธีรชัย, **พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๒๖๒.

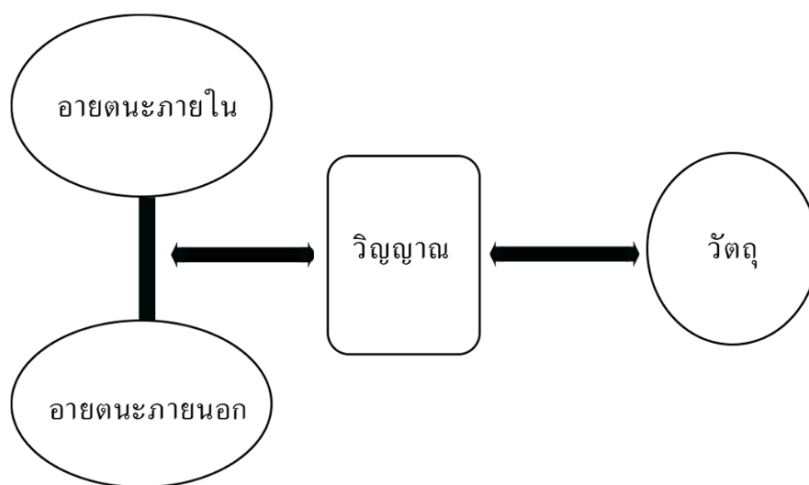
^{๑๗} Peter Harvey, "The mind-body relationship in Pali Buddhism: A philosophical investigation", **Asian Philosophy: An International Journal of the Philosophical Traditions of the East**, Vol. 3 No. 1, (USA: Routledge, 1993) : 29-41; [online], Available: <https://www.budsas.org/ebud/ebdha205.htm> [2023].

การรับรู้สิ่งภายนอกของจิต

จิตเป็นสาเหตุสำคัญหรือแรกเริ่มต่อกระบวนการเกิดภาวะต่าง ๆ ของร่างกายและสรรพสิ่ง จะเห็นได้จากพุทธพจน์ที่ว่า “ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ถ้าคนมีใจชั่ว ก็จะทำชั่ว หรือทำชั่วตามไปด้วย เพราะความชั่วนั้น ทุกข์ย่อมติดตามเขาไป เหมือนล้อหมุนตามรอยเท้าโคที่ลากเกวียนไป ฉะนั้น”^{๑๘} อย่างไรก็ตาม ประเด็นการปฏิสัมพันธ์ระหว่างจิตกับผ่านทางอายตนะ ๑๒ ผสานกันและกัน เกิดวิญญูณ (การรับรู้)^{๑๙} คือ

อายตนะภายใน ๖	อายตนะภายนอก ๖	วิญญูณ ๖
๑. จักขวยตนะ (ตา)	๑. รูปายตนะ (รูป)	๑. จักขุวิญญูณ (ความรู้อารมณ์ทางตา)
๒. โสทยตนะ (หู)	๒. สัททายตนะ (เสียง)	๒. โสทวิญญูณ (ความรู้อารมณ์ทางหู)
๓. ฆานายตนะ (จมูก)	๓. คันธายตนะ (กลิ่น)	๓. ฆานวิญญูณ (ความรู้อารมณ์ทางจมูก)
๔. ชิวหายตนะ (ลิ้น)	๔. รสอายตนะ (รส)	๔. ชิวหาวิญญูณ (ความรู้อารมณ์ทางลิ้น)
๕. กายายตนะ (กาย)	๕. โผฏฐัพพายตนะ (โผฏฐัพพะ)	๕. กายวิญญูณ (ความรู้อารมณ์ทางกาย)
๖. มนายตนะ (ใจ)	๖. ธัมมายตนะ (ธรรมารมณ์)	๖. มโนวิญญูณ (ความรู้อารมณ์ทางใจ)

ดังนั้น จากประเด็นดังกล่าวนี้สามารถสะท้อนเป็นกระบวนการปฏิสัมพันธ์ระหว่างจิตกับวัตถุได้ดังแผนผังข้างล่างนี้

ดังนั้น จะเห็นได้ถึงกระบวนการที่จิตรับรู้สิ่งภายนอกหรือวัตถุ โดยเป็นการปฏิสัมพันธ์โดยซึ่งให้เห็นว่า จิตใจเป็นตัวขับเคลื่อนกระบวนการของวัตถุรูปในรูปแบบของพฤติกรรมต่าง ๆ และสิ่งที่อยู่เบื้องหลัง

^{๑๘} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑/๒๓.

^{๑๙} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๓/๓๑๕-๓๑๖.

การทำงานของอวัยวะต่าง ๆ คือ จิต^{๒๐} และจิตใจหรือเจตนา (intention) เป็นตัวขับเคลื่อนเป็นผลต่อการดำรงชีวิตอยู่ในสังสารวัฏ (samsāra)^{๒๑}

ประเด็นเรื่องจิต โดยธรรมชาติของจิตเกิดดับเป็นไปในสองลักษณะคือ เกิดดับอยู่ในกระแสของภวังค์ เรียกว่า ภวังคจิต เกิดดับในวิถีแห่งการรับรู้โลกภายนอกเรียกว่าวิจิตรจิต คำว่าภวังคจิตคือจิตที่ไม่มีการรับรู้โลกภายนอกทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เช่น เวลานอนหลับ เรียกว่า จิตของเราอยู่ในภวังค์ เกิดดับอยู่ตลอดเวลาเช่นกัน แต่เกิดดับอยู่ในภวังค์^{๒๒}

ว่าโดยธรรมชาติของจิตมีการกล่าวถึงจิตโดยสาระสำคัญได้สะท้อนให้เห็นและรู้ว่าจิตเป็นธรรมชาติรู้อารมณ์ คือ ได้รับอารมณ์อยู่เสมอ จึงเรียกว่า รู้อารมณ์ ดังพระบาลีที่ว่า อารมณฺณ จินตตติ = จิตต์ธรรมชาติใด ย่อมรู้อารมณ์อยู่เสมอธรรมชาตินั้น ชื่อว่า “จิต”^{๒๓} และในพระอภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณีปกรณ์ ได้กล่าวถึงคำที่เหมือนกันของคำว่า “จิต” คือ “จิต มโน มานัส หทัย ปณฺหาระ มโน มนายตนะ มนินทริย วิญญาน วิญญานขันธ และมโนวิญญานธาตุที่เหมาะสมกัน”^{๒๔}

ในอรรถุสาลินีอรรถกถาอธิบาย^{๒๕} ไว้ว่า

๑. ธรรมชาติโดยอมคิต ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า “จิต”
๒. ธรรมชาติโดยอมน้อมไปหาอารมณ์ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า “มโน”
๓. จิตที่รวบรวมไว้ภายในนั้นแหละ ชื่อว่า “หทัย”
๔. ธรรมชาติฉันทะ คือ ความพอใจที่มีอยู่ในใจนั้น ชื่อว่า “มานัส”
๕. จิตเป็นธรรมชาติที่ผ่องใส จึงชื่อว่า “ปณฺหาระ”
๖. มนะที่เป็นอายตนะ คือ เครื่องต่อ จึงชื่อว่า “มนายตนะ”
๗. มนะที่เป็นอินทริย คือ ครอบความเป็นใหญ่ จึงชื่อว่า “มนินทริย”
๘. ธรรมชาติใดที่รู้อารมณ์ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า “วิญญาน”
๙. วิญญานที่เป็นขันธ จึงชื่อว่า “วิญญานขันธ”
๑๐. มนะที่เป็นธาตุชนิดหนึ่ง ซึ่งรู้อารมณ์จึงชื่อว่า “มโนวิญญานธาตุ”

^{๒๐} สมภาร พรหมทา, พุทธปรัชญา มนุษย์ สังคม และปัญหาจริยธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๘), หน้า ๑๗.

^{๒๑} Steven Collins, *Selfless Persons: Imagery and Thought in Theravada Buddhism*, (UK: Cambridge University Press, 1990), p.82.

^{๒๒} สุนทร ณ รัชชี, พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก, หน้า ๒๖๒.

^{๒๓} วรณสิทธิ ไชยยะเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท วิ.อินเตอร์ พริ้นท์ จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๒๐.

^{๒๔} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๔/๓๗๐/๑๑๑.

^{๒๕} วรณสิทธิ ไชยยะเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๑, หน้า ๒๑.

จิตเป็นสังขตธรรม คือ เป็นธรรมชาติที่ถูกปรุงแต่งโดยอำนาจแห่งปัจจัยมีอารมณ์ปัจจัย อนันตรปัจจัย เป็นต้น จิตจึงมีสถานะที่เป็นสามัญลักษณะหรือไตรลักษณ์^{๒๖} คือ

๑. อนิจจลักษณะ คือ สภาพความไม่เที่ยง แปรปรวน

๒. ทุกขลักษณะ คือ สภาพความทนอยู่ไม่ได้ เพราะถูกบีบคั้นเบียดเบียน

๓. อนัตตลักษณะ คือ สภาพความไม่ใช่ตัวตน ไม่เป็นแก่นสารที่เหนืออำนาจการบังคับบัญชาให้เป็นไปอย่างใด ๆ ได้ เพราะจิตมีสภาพที่เป็นไตรลักษณ์ดังกล่าวนี จิตจึงมีอาการเกิด-ดับ สืบต่อเนื่องกันไปเป็นสาย และการเกิด-ดับสืบต่อนี้รวดเร็วมาก มีอนุมาณว่า ชั่วโมงนี้มีจิตเกิด-ดับถึงแสนโกฏิจนะ

สังขตธรรมอื่น คือ เจตสิกและรูป ก็มีสามัญลักษณะเช่นเดียวกัน เพราะฉะนั้นการที่จะเข้าใจสถานะลักษณะอันแท้จริงของจิตนั้นได้จะต้องพิจารณาจากวิเสสลักษณะคือ ลักษณะพิเศษประจำตัวของจิต ๔ ประการ ที่เรียกว่า ลักษณะกิจตถะของจิต คือ (๑) มีการรู้อารมณ์ เป็นลักษณะ (๒) มีการเป็นประธานในธรรมทั้งปวง เป็นกิจ ๓.มีการเกิดสืบเนื่องกันไม่ขาดสาย เป็นอาการปรากฏ (๔) มีนามรูป เป็นเหตุก่อให้เกิด

สำหรับประเด็นเรื่องจิตมีสถานะที่อยู่เหนือวัตถุ กำหนดหมาย หรือมีอำนาจเหนือวัตถุหรือสิ่งอื่นด้วย กล่าวคือ “เมื่อใดแล ธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ ผู้มีความเพียร พงอยู่ เมื่อนั้น ความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้นย่อมสิ้นไป เพราะได้รู้ความสิ้นไปแห่งปัจจัยทั้งหลาย”^{๒๗} อำนาจของจิตเป็นนามธรรมนี้ สะท้อนให้เห็นว่าการฝึกฝนจิต (เพ่ง) เมื่อควบคุมจิตได้เราสามารถควบคุมโลกได้ โลกขึ้นอยู่กับสิ่งภายในคือจิต ประเด็นนี้สามารถสะท้อนให้เห็นถึงธรรมชาติของจิตนั้นมีธรรมชาติต่าง ๆ มากมาย เช่น ในสามนสาณเถร วัตถุได้กล่าวไว้ว่า “แต่ก่อนจิตนี้ได้ท่องเที่ยวไปในอารมณ์ต่าง ๆ ตามความปรารถนา ตามความต้องการ ตามความสบาย วันนี้เราจะข่มจิตนั้นโดยอุบายอันแยบคาย เหมือนควาญช้างปราบพยศช้างตกมัน ฉะนั้น”^{๒๘}

จิตที่มีความจงใจหรือมีเจตนาที่แรงกล้าเป็นสิ่งสำคัญที่ส่งผลต่อการกระทำต่อสิ่งอื่นให้เป็นไปตาม ดังนั้นในเจตนาสูตร ได้ชี้ให้เห็นว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุจงใจ ดำริ และนึกคิดถึงสิ่งใด สิ่งนั้นเป็นอารมณ์ปัจจัยเพื่อความตั้งมั่นแห่งวิญญาน อารัมมณปัจจัยมี ความตั้งมั่นแห่งวิญญานจึงมี เมื่อวิญญานนั้นตั้งมั่นแล้ว เจริญขึ้นแล้ว ความบังเกิดแห่งภพใหม่ต่อไปจึงมี เมื่อความบังเกิดแห่งภพใหม่ต่อไปมี ชาติ ขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาสจึงมีต่อไป ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้ ภิกษุไม่จงใจ ไม่ดำริ แต่ยังนึกคิดถึงสิ่งใด สิ่งนั้นเป็นอารมณ์ปัจจัย เพื่อความตั้งมั่นแห่งวิญญาน เมื่ออารัมมณปัจจัยมี ความตั้งมั่นแห่ง

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑-๒๒.

^{๒๗} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๓.

^{๒๘} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๒๖/๑๓๕.

วิญญาณจึงมี เมื่อวิญญาณนั้นตั้งมั่นแล้ว เจริญขึ้นแล้ว ความบังเกิดแห่งภพใหม่ต่อไปจึงมี เมื่อความบังเกิดแห่งภพใหม่ต่อไปมี ชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงมีต่อไป ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการดังนี้^{๒๙}

ประเด็นนี้สามารถเชื่อมโยงได้ด้วยการชี้ให้เห็นว่าจิตเป็นสิ่งแรกเริ่ม (Origin or Prime) ที่เป็นที่มาให้เกิดกระบวนการส่งต่อหรือสันตติต่อสิ่งทั้งที่เป็นรูป (วัตถุหรือสสาร) หรือนาม (อสสาร) ด้วย ในคัมภีร์ธัมมสังคณี อธิบายพอเป็นตัวอย่างไว้ว่า

“รูปทั้งหมดไม่เป็นเหตุ ไม่มีเหตุ วิปยุตจากเหตุ มีปัจจัยปรุงแต่ง ถูกปัจจัยปรุงแต่งเป็นรูป เป็นโลกียะ เป็นอารมณ์ของอาสวะ เป็นอารมณ์ของสังโยชน์ เป็นอารมณ์ของคันถะ เป็นอารมณ์ของโอชะ เป็นอารมณ์ของโยคะ เป็นอารมณ์ของนิรณันเป็นอารมณ์ของปราคาสเป็นอารมณ์ของอุปาทาน เป็นอารมณ์ของกิเลส เป็นอภัยกถา รับรู้อารมณ์ไม่ได้ ไม่เป็นเจตสิก วิปยุตจากจิต ไม่เป็นวิบากและไม่เป็นเหตุให้เกิดวิบาก กิเลสไม่ทำให้เศร้าหมอง แต่เป็นอารมณ์ของกิเลส ไม่ใช่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ ไม่ใช่ไม่มีวิตกมีเพียงวิจารณ์ ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ ไม่สหระคตด้วยปีติ ไม่สหระคตด้วยสุข ไม่สหระคตด้วยอุเบกขา ไม่ต้องประหารด้วยโสดาปัตติมรรคและมรรคเบื้องบน ๓ ไม่มีเหตุต้องประหารด้วยโสดาปัตติมรรคและมรรคเบื้องบน ๓ ไม่เป็นเหตุให้ถึงปฏิสนธิ จุติ และนิพพาน ไม่เป็นของเสขบุคคลและอเสขบุคคล เป็นปริตตะเป็นกามาวจร ไม่เป็นรูปาวจร ไม่เป็นรูปาวจร นับเนื่องในวิภูฏทุกซ์ ไม่ใช่ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกซ์ เป็นของไม่แน่นอน ไม่เป็นเหตุนำออกจากวิภูฏทุกซ์ เป็นธรรมที่เกิดขึ้นอันวิญญาณ ๖ รู้ได้ เป็นของไม่เที่ยง ถูกชราครอบงำ”^{๓๐}

สมภาร พรหมทา มีทัศนะต่อสภาวะรูป โดยแยกเป็นประเด็น ดังนี้ (๑) รูปทุกอย่างไม่ใช่เหตุ (นเหตุ) และไม่มีเหตุ (อเหตุก) (๒) รูปแม้ไม่ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของเหตุ แต่ก็อยู่ภายใต้อิทธิพลของปัจจัย (๓) รูปทั้งหมดไม่เที่ยง คือ เป็นอนิจจัง มีข้อน่าสังเกตว่ารูปเป็นทุกขังและอนัตตา^{๓๑}

จิตและวัตถุทำหน้าที่อิงอาศัยกันและกัน เป็นกระบวนการสันตติ แต่อย่างไรก็ตาม พุทธปรัชญาเถรวาท ก็ไม่ปฏิเสธความมีอยู่จริงของจิตและวัตถุทั้งสองอย่าง ถึงแม้ว่าจิตจะมีอิทธิพลหรือเป็นสิ่งที่จะกำหนดสิ่งอื่นต่อการก่อให้เกิดสิ่งอื่นก็ตาม หากแต่การรับรู้ของจิตนั้นย่อมต้องมีสิ่งภายนอกยึดโยงอยู่ด้วย มิฉะนั้นจะเป็นการยึดถือยึดมั่นว่าจิตเป็นปฐมเหตุของสิ่งทั้งหลาย (First cause)

^{๒๙} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๓๘/๗๙-๘๐.

^{๓๐} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๘๔/๑๖๙-๑๗๐.

^{๓๑} สมภาร พรหมทา, **พุทธปรัชญาในภิกขุธรรมปิฎก**, (กรุงเทพมหานคร: ปัญญนัตร บัณฑิต บายดิง, ๒๕๕๙), หน้า ๒๐๓-๒๑๐.

ปฏิสัมพันธ์เชิงเหตุปัจจัย

สุมาลี มหณรงค์ชัย ได้ให้ความเห็นไว้ว่า “รูปกับนามเป็นปัจจัยแก่กัน มีอยู่ด้วยกันพร้อมกันในกระบวนการสร้างชีวิต ร่างกายคือ องค์รวมของนาม-รูป ไม่ใช่รูปที่อยู่ตรงข้ามกับนาม ร่างกายปรากฏขึ้นทีหลัง เป็นผลผลิตของนาม-รูป จิตกับกายจึงเป็นความจริงคนละระดับ” และ “เพราะจิตใจกับร่างกายมีค่าความจริงต่างระดับกัน จิตมีอยู่ก่อนในระดับปรมาตม์ แต่ร่างกายมาทีหลังในระดับปรากฏการณ์ การแยกร่างกายออกจากจิตใจก็ดี การให้ความสำคัญกับร่างกายเท่ากับจิตใจก็ดี การแยกสุขภาพทางกายออกจากสุขภาพทางใจก็ดี หรือการแยกโรคทางกายออกจากโรคทางใจก็ดี เหล่านี้เป็นความเชื่อหรือทฤษฎีที่ไม่สอดคล้องกับคำสอนพุทธระดับปรมาตม์ว่าด้วยชีวิตมนุษย์”^{๓๒} ทั้งนี้ สุมาลี มหณรงค์ชัย ได้ตั้งข้อสมมติฐานเกี่ยวกับชีวิตสัมพันธ์กับจิตและกาย ดังนี้

สมมติฐานที่คลาดเคลื่อนตามหลักพุทธ หมายถึงชีวิต ได้แก่ ร่างกาย(รูปปรมาตม์) และจิตใจ (นามปรมาตม์)

สมมติฐานที่ถูกต้องตามหลักพุทธ หมายถึงชีวิต ได้แก่ รูปปรมาตม์และนามปรมาตม์ คือ ร่างกาย

สมมติฐานที่ถูกต้องตามหลักพุทธหมายถึงชีวิต ได้แก่ รูปและนาม คือ ร่างกาย^{๓๓}

การที่จิตรับรู้สิ่งที่อยู่ภายนอกเป็นไปด้วยหลักการหรือทฤษฎีที่ชื่อว่า อิทัปปัจจยตาหรือ ปฏิจจ-สมุปบาท (interdependence) คือ การที่สิ่งทั้งหลายเมื่อจะเกิดหรือดับต้องอาศัยกันและกันเกิดขึ้นเป็นกระบวนการ คือ

“รูปเป็นอย่างนี้ ความเกิดขึ้นแห่งรูปเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งรูปเป็นอย่างนี้ เวทนาเป็นอย่างนี้ ความเกิดขึ้นแห่งเวทนาเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งเวทนาเป็นอย่างนี้ สัญญาเป็นอย่างนี้ ความเกิดขึ้นแห่งสัญญาเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งสัญญาเป็นอย่างนี้ สังขารเป็นอย่างนี้ ความเกิดขึ้นแห่งสังขารเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งสังขารเป็นอย่างนี้ วิญญาณเป็นอย่างนี้ ความเกิดขึ้นแห่งวิญญาณเป็นอย่างนี้ ความดับแห่ง วิญญาณเป็นอย่างนี้ เพราะเหตุนี้ เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้จึงดับไป คือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ”^{๓๔}

^{๓๒} สุมาลี มหณรงค์ชัย, “รูปปรมาตม์กับร่างกายในพุทธศาสนาเถรวาท”, วารสารภาษา ศาสนาและวัฒนธรรม, ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๑ (มกราคม - มิถุนายน ๒๕๖๐) : ๑๑๕.

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๕.

^{๓๔} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๑/๓๗-๓๘.

ประเด็นนี้หลักการเงื่อนไขที่เป็นปัจจัย คือกระบวนการสายเกิดและสายดับโดยอิงอาศัยกันและกัน จึงเกิดมีและดับไป พุทธปรัชญาเถรวาท อธิบายโดยอธิบายปฏิจจสมุปบาทโดยอนุโลมและปฏิจจสมุปบาทโดยปฏิโลม^{๓๕}

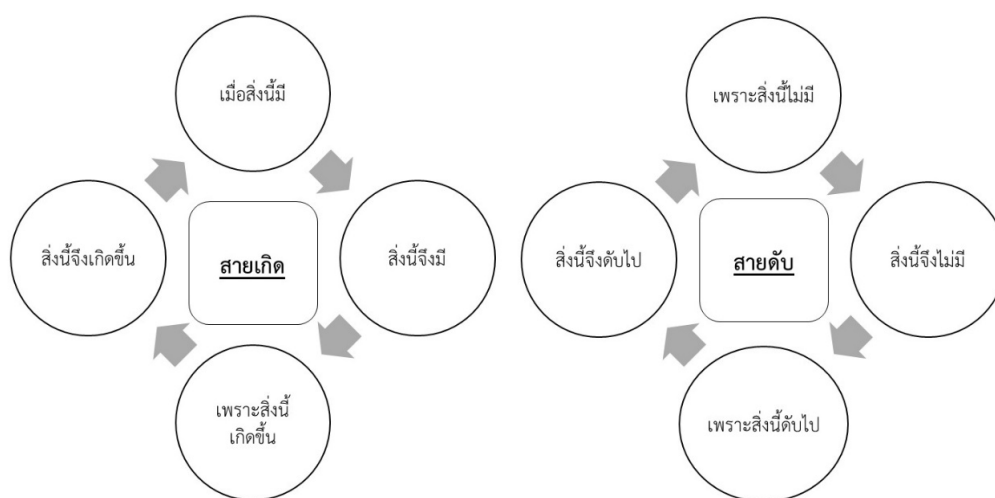
ดังนั้น การเข้าใจกระบวนการของปฏิจจสมุปบาททำให้เห็นโลกที่ไม่ได้ตกอยู่ในทิวีสองประการที่ พระพุทธเจ้าปฏิเสธคือ สัสตภาวะ (ความเที่ยง) กับอุจเฉทภาวะ (ความขาดสูญ) โดยกระบวนการอธิบาย ปฏิจจสมุปบาทนี้สามารถใช้คำได้ว่า อภาวสส ภาโว แปลว่า ความมีแห่งความไม่มี และ ภาวสส อภาโว แปลว่า ความไม่มีแห่งความมี โดยนัยของปฏิจจสมุปบาทจึงมีสองสายคือสายเกิดและสายดับ^{๓๖}

ประเด็นนี้ชี้ให้เห็นถึงกฎของปฏิจจสมุปบาทโดยอนุโลมและปฏิจจสมุปบาทโดยปฏิโลมเป็นสองสาย คือ สายเกิดและสายดับ^{๓๗} คือ

๑) สายเกิด : เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น

๒) สายดับ : เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้จึงดับไป

สามารถสรุปเป็นกระบวนการเป็นแผนภาพดังนี้

พระธรรมวัชรบัณฑิต ได้อธิบายเพิ่มเติมไว้ว่า กรอบของความเป็นเหตุเป็นผลของกันและกันตามหลักในพุทธปรัชญาคือหลักปฏิจจสมุปบาท ปัจจัยการ หรืออิทัปปัจจยตา ไม่มีอะไรใหญ่ ไม่มีอะไรเล็ก ฐานะเท่าเทียมกันฐานะ และบทบาทและประสิทธิภาพเท่าเทียมกัน ไม่มีอะไรเป็นผู้กำกับ ไม่มีอะไรที่ถูกกำกับ เหตุทำให้เกิดผล จากนั้นผลก็จะเป็นเหตุให้เกิดผลต่อไป ไม่รู้จบสิ้น เป็นลูกโซ่ เป็นวัฏจักร^{๓๘}

^{๓๕} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๒-๓.

^{๓๖} พระธรรมวัชรบัณฑิต (สมจินต์ สมมาปัญญา, ศ.ดร., แก่นพุทธธรรม, (พระนครศรีอยุธยา: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๖), หน้า ๗๐.

^{๓๗} ดุราลัยเถียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๔/๔๓๘-๔๔๑.

^{๓๘} พระธรรมวัชรบัณฑิต (สมจินต์ สมมาปัญญา, ศ.ดร., แก่นพุทธธรรม, หน้า ๗๓.

กระบวนการดังกล่าวมีความเกี่ยวข้องกับจิตโดยตรง ดังในวัตถุปมสูตร ได้ชี้กิริยาของจิตที่มีส่วนสำคัญต่อปัจจัยภายนอกจากตัวจิตเองว่า “เมื่อจิตเศร้าหมอง ทุกคติ ก็เป็นอันหวังได้...เมื่อจิตไม่เศร้าหมอง สุกตาก็เป็นอันหวังได้ ฉะนั้นเหมือนกัน”^{๓๙} ดังนั้น เมื่อจิตไม่ว่าจะผ่องใสหรือเศร้าหมอง ก็ส่งผลทั้งในระยะสั้นและระยะยาว ก่อเกิดการสร้างภพ สร้างชาติ เป็นประดุจดั่งสังสารวัฏแห่งจิตต่อไป มีความเชื่อมโยงกันระหว่าง คำว่า “กรรม” คำว่า “จิต” คำว่า “ชีวิต” ที่เป็นกระบวนการขับเคลื่อนชีวิตที่มีความสืบเนื่องเกี่ยวพันกันเป็นอันเดียวกัน หรือกล่าวได้ว่า กิเลส กรรม วิบาก^{๔๐} ยังคงเวียนวนเป็นเช่นนี้ตราบไต่ที่ยังไม่ได้เข้าถึงพระนิพพาน (สิ้นทุกข์/วิมุตติ)

การมองโลกและชีวิตเชิงปฏิสัมพันธ์

ในกัจจายนโคตตสูตร เสนอประเด็นมุมมองถึงปรากฏการณ์ทั้งหลายให้มีความเป็นกลางที่ไม่ให้ยึดถือหรือยึดมั่นในสิ่งที่ปรากฏทั้งหลายโดยไม่เห็นถึงการปฏิสัมพันธ์ของสิ่งต่าง ๆ คือ

กัจจายนะ โดยมากโลกนี้อาศัยที่สุด ๒ อย่าง คือ (๑) ความมี (๒) ความไม่มี ก็เมื่อบุคคลเห็นความเกิดขึ้นของโลกด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริง ความไม่มีในโลก ก็ไม่มี เมื่อบุคคลเห็นความดับแห่งโลกด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริง ความมีในโลก ก็ไม่มี กัจจายนะ... ที่สุดอย่างที่ ๑ นี้ คือ สิ่งทั้งปวงมีอยู่ ที่สุดอย่างที่ ๒ นี้ คือ สิ่งทั้งปวงไม่มีอยู่ ตถาคตไม่เข้าไปใกล้ที่สุดทั้ง ๒ อย่างนี้ ย่อมแสดงธรรมโดยสายกลางว่า ‘เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ’^{๔๑}

ในงานของสมภาร พรหมทา ที่ได้ทำการศึกษาเรื่อง “อรรถกถากับนันทกถาในพุทธปรัชญาเถรวาท” พบว่า ทศนะแรกคืออรรถกถา ทศนะที่สองคือนันทกถา อรรถกถา คือระบบปรัชญาที่เชื่อว่าสิ่งทั้งปวงมีอยู่ นันทกถา คือระบบปรัชญาที่เชื่อว่า สิ่งทั้งปวงไม่มีอยู่ เหตุผลที่พุทธปรัชญาเถรวาทไม่เห็นด้วยกับสองระบบปรัชญานี้คือ ในทศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท ระบบปรัชญาทั้งสองนี้เป็นทศนะที่ สุดโต่งไปคนละทาง พุทธปรัชญาเถรวาทได้เสนอทศนะเกี่ยวกับธรรมชาติของโลกผ่านหลักธรรมสามเรื่องคือ ปฏิจจสมุปบาท ไตรลักษณ์ และขณิกทศนะ โลกตามพุทธปรัชญาเถรวาทไม่ใช่เนื้อสาร ไม่ใช่มนภาพของจิต หากแต่โลกคือความว่างเปล่า^{๔๒}

การมองโลกและชีวิตเป็นสิ่งสัมพันธ์ในพุทธปรัชญาเถรวาทต้องการชี้ให้เห็นถึงการดำรงอยู่ของสถานะที่เป็นกลางหรือยืนยันทันถึงบางสิ่งบางอย่างที่มีอยู่ในสถานะที่เป็นรูปธรรม เช่น “ธาตุ ๑๘ อาจถือได้

^{๓๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๗๐/๖๒-๖๓.

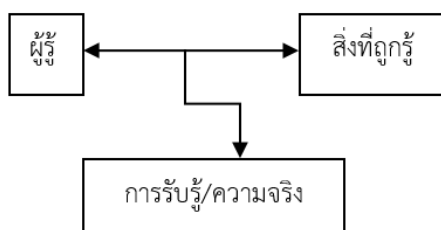
^{๔๐} พระธรรมวชิรบัณฑิต (สมจินต์ สมมาปัญญา), ศ.ดร., แก่นพุทธธรรม, หน้า ๘๕-๘๖.

^{๔๑} ส.น. (ไทย) ๑๖/๑๕/๒๔-๒๕.

^{๔๒} สมภาร พรหมทา, “อรรถกถากับนันทกถาในพุทธปรัชญาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๔), บทคัดย่อ.

ว่าเป็นการกล่าวที่ละเอียดครอบคลุมประเด็นเรื่องธาตุอื่น ๆ ที่กล่าวมาทั้งหมด โดยที่ธาตุ ๖ เป็นการแยกเพื่อการศึกษาชั้นละเอียดสูงขึ้นไปโดยมีอากาศธาตุหรือช่องว่างและจิตวิญญาณเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย ส่วนธาตุ ๑๘ เป็นการกล่าวถึงสิ่งที่ทรงสภาวะของธาตุเอง ตามที่เหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เป็นไปตามธรรมเนียมคือกำหนดแห่งธรรมดา ไม่มีผู้สร้างผู้บันดาล และมีรูปลักษณะกิจอาการเป็นแบบจำเพาะตัว อันพึงกำหนดเอาเป็นหลักได้แต่ละอย่าง ๆ^{๔๓}

การมองโลกและชีวิตเป็นสิ่งสัมพันธ์นั้นไม่ใช่เป็นการมองโลกโดยเป็นมโนภาพหรือมายาภาพของจิตที่เกิดขึ้นโดยปฏิเสธสิ่งที่เป็นรูป(วัตถุ) ทางด้านประสาทสัมผัส(ผัสสะ ๕) การมองโลกและชีวิตเป็นสิ่งสัมพันธ์ในพุทธปรัชญาเถรวาทจึงเป็นการมองอย่างเชื่อมโยงและหยั่งเห็นหรือพิจารณาเห็นกระบวนการอิงอาศัยกันและกัน ดังที่พระจาดรงค์ อาจารย์สุโก(ชูศรี) เสนอว่า “การกล่าวถึงธาตุ ๑๘ จึงเป็นไปเพื่อการเข้าใจถึงสิ่งต่าง ๆ อย่างมีนัยว่าไม่เพียงแต่ต้องมีผู้รู้กับสิ่งที่ถูกรู้เท่านั้น หากแต่การรับรู้ดังกล่าวนั้นต้องสอดคล้องกับความจริงด้วย คือ การปฏิสัมพันธ์ระหว่างบางสิ่งที่ถูกรู้ กับผู้รู้จนเป็นการรับรู้หรือความจริง ดังนี้คือ

แต่หากพิจารณาจากอีกมุมหนึ่งคือ “การรับรู้/ความจริง” บังคับให้ “ผู้รู้” และ “สิ่งที่ถูกรู้” ทั้งสองต้องทำหน้าที่ปฏิสัมพันธ์ต่อกัน สิ่งที่ได้คือ “ผู้รู้” และ “สิ่งที่ถูกรู้” ไม่มีอะไรเป็นเหตุให้อะไรมีอยู่ก่อนและต้องทำอะไรเป็นผลของอะไร^{๔๔} ดังนั้น การมองโลกและชีวิตเป็นสิ่งสัมพันธ์ในพุทธปรัชญาเถรวาทจึงยืนยันความมีอยู่ของสิ่งที่เป็นเหตุในการรับรู้ และสิ่งที่ต้องถูกรู้และผู้รับรู้ด้วยจึงเป็นการรับรู้ที่สมบูรณ์หรือเป็นไปตามความเป็นจริง เป็นการมองโลกตามความเป็นจริงโดยไร้อคติของตนเอง ไม่ว่าจะเป็นกุศลหรืออกุศล ไม่มีวาระซ่อนเร้นใดใดแฝงเร้นไว้ในจิตใจของตนเอง

ความว่างของชีวิตหรือความเป็นอนัตตาของชีวิต

พุทธปรัชญาเถรวาทปฏิเสธความเป็นอัตตาหรือตัวตนในทุก ๆ กรณีของสรรพสิ่ง หลักฐานที่เด่นชัดที่สุดคือ อนัตตลักขณสูตร ซึ่งเป็นพระสูตรที่ ๒ ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงหลังจากตรัสรู้ ระบุว่า ชันธ์ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอนัตตาและพิจารณาเห็นว่า ‘นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น

^{๔๓} พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส. อาร์. พรินติ้งแมสโปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๒๖๖.

^{๔๔} พระจาดรงค์ อาจารย์สุโก (ชูศรี), วิเคราะห์แนวคิดเรื่องธาตุในพุทธปรัชญาเถรวาท, หน้า ๑๒๗-๑๒๘.

นั้นไม่ใช่อัตตาของเรา’^{๔๕} อย่างไรก็ตามมีประเด็นในการกล่าวถึงอัตตาไว้ว่าด้วยการปฏิเสธอัตตากระแสหลัก โดยวัชระ งามจิตรเจริญ ได้เสนอไว้คือ (๑) การปฏิเสธอัตตาในคัมภีร์กถาวัตถุ (๒) การปฏิเสธอัตตาในคัมภีร์อรรถกถา (๓) การปฏิเสธอัตตาในคัมภีร์วิสุทธิมรรค (๔) ทศนะของนักปราชญ์เถรวาทสมัยใหม่^{๔๖} อย่างไรก็ตามเมื่อกล่าวถึงประเด็นเรื่องอนัตตา(not-self) จะชี้ไปที่ประเด็นสำคัญ ๓ ประการคือ อนิจจัง ทุกขังและอนัตตา ที่ปรากฏในอนัตตลักขณสูตร^{๔๗}

การไม่มีตัวตน คือการที่เราไม่สามารถควบคุมกระบวนการเกิดและดับของขันธ ๕ ได้ และเพราะขันธ ๕ นั้น ไม่เที่ยงแท้ จึงทำให้เกิดความเจ็บปวดทั้งทางกายและทางใจ กล่าวได้ว่าพุทธปรัชญาเถรวาทเห็นว่า เมื่อสิ่งใดก็ตามที่เป็นตัวตนและคงทน ไม่เปลี่ยนแปลง เราจะสามารถบังคับไม่ให้เกิดความเจ็บปวดได้ เพราะเหตุนี้ จึงยืนยันว่า ไม่มีสิ่งใดที่มีตัวตน อย่างไรก็ตามของชาร์ จัมยง เดียนเซ ได้สะท้อนแนวคิดประเด็นเรื่องความว่างได้ว่า “สิทธิทัศนะประจักษ์แจ้งในความว่างของสภาวะการดำรงอยู่ เขาบังเกิดความเข้าใจว่าทุกสิ่งที่เราเห็น ได้ยิน รู้สึก จินตนาการ และรับรู้ว่ามันปรากฏมีนั้นเป็นเพียงความว่างเปล่า อันเราอุปโลกน์หรือเรียกมันว่าเป็น “ความจริง”^{๔๘} ถึงกระนั้นก็ตามประเด็นนี้ พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตโต) ได้อธิบายว่า “พุทธปรัชญาสอนเรื่องอนัตตาในจิตและสสารมากกว่าสองพันปี พุทธปรัชญาถือว่าไม่มีอัตตาหรืออะตอม ทุกสิ่งทุกอย่างไม่มีแก่นแท้ถาวรที่ตั้งอยู่ได้ในตัวของมันเอง แม้แต่ธาตุ ฉะนั้นสรรพสิ่งจึงต้องอาศัยกันและกันเกิดขึ้นตลอดเวลาตามหลักปฏิจสมุปบาท”^{๔๙}

ในพุทธปรัชญาเถรวาท มีความคิดดังที่ปรากฏในพาหิยสูตร โดยพระพุทธานุญาตไว้ว่า “เธอพึงศึกษาอย่างนี้ว่า เมื่อเห็นรูปก็สักแต่ว่าเห็น เมื่อฟังเสียงก็สักแต่ว่าฟัง เมื่อรับรู้อารมณ์ที่ได้รับรู้ก็สักแต่ว่ารับรู้ เมื่อรู้แจ้งธรรมารมณ์ที่รู้แจ้งก็สักแต่ว่ารู้แจ้ง พาหิยะ เธอพึงรักษาอย่างนี้แล เมื่อใด เธอเมื่อเห็นรูปก็สักแต่ว่าเห็น เมื่อฟังเสียงก็สักแต่ว่าฟัง เมื่อรับรู้อารมณ์ที่ได้รับรู้ก็สักแต่ว่ารับรู้ เมื่อรู้แจ้งธรรมารมณ์ที่รู้แจ้งก็สักแต่ว่ารู้แจ้ง เมื่อนั้น เธอจะไม่มี เมื่อใด เธอไม่มี เมื่อนั้น เธอจะไม่ยึดติดในสิ่งนั้น เมื่อใด เธอไม่ยึดติดในสิ่งนั้น เมื่อนั้น เธอจักไม่มีในโลกนี้ ไม่มีในโลกอื่น ไม่มีในระหว่างโลกทั้งสอง นี่เป็นที่สุดแห่งทุกข์”^{๕๐}

^{๔๕} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๕๙/๙๔-๙๕.

^{๔๖} วัชระ งามจิตรเจริญ, *ความเป็นอนัตตาของนิพพาน*, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๖๕), หน้า ๘๙-๙๔.

^{๔๗} Peter Harvey, *The selfless mind personality consciousness, and nirvana in early Buddhism*, (Richmond: Curzon press, 1995), p. 43; ดูรายละเอียดใน ส.ช. (ไทย) ๑๗/๕๙/๙๔-๙๖.

^{๔๘} ของชาร์ จัมยง เดียนเซ, *อะไรทำให้คุณไม่ใช่พุทธ*, แปลโดย รวิวาร รวิวารสกุล, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: สานเงินมีมา, ๒๕๖๕), หน้า ๑๐๔.

^{๔๙} พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตโต), ศ.ดร., “พระพุทธศาสนากับฟิสิกส์ควอนตัมความเหมือนที่แตกต่าง”, ใน *พระพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์*, พิมพ์พิเศษ, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๖๐.

^{๕๐} พ.อุ. (ไทย) ๒๕/๔๙/๑๘๖.

จากตัวอย่างในพาหิยสูตร จะเห็นได้ว่าพุทธปรัชญาเถรวาท ปฏิเสธความเป็นตัวตนในสิ่งที่คิด สิ่งที่เห็น สิ่งที่ได้ยิน เป็นต้น กล่าวคือ จิตหรือความคิดกับอัตตาหรือตัวตน แม้จะมีความสัมพันธ์เชิงการรับรู้ทางประสาทสัมผัส แต่หาเป็นสิ่งเดียวกันไม่ และไม่ใช่ว่าดำรงอยู่อย่างมั่นคง เทียงแต่ถาวร

ชีวิตและการกำเนิดชีวิต

ประเด็นเรื่องชีวิตของมนุษย์หรือคนนั้นพุทธปรัชญาเถรวาท มีหลักการที่สำคัญที่กล่าวถึงเรื่อง “ขันธ ๕” หรือ “เบญจขันธ” ความจริงประการหนึ่งที่พระพุทธเจ้าได้กล่าวถึงคือ กำเนิดของชีวิตและได้ตรัสไว้ในมหาตณหาสังขยสูตร ความว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะปัจจัย ๓ ประการประชุมพร้อมกัน การถือกำเนิดในครรภ์จึงมีได้ในสัตว์โลกนี้ บิดาอยู่ร่วมกัน แต่มารดายังไม่มีระดู และคันธัพพะยังไม่ปรากฏ การถือกำเนิดในครรภ์ก็ยังมีไม่ได้ ในสัตว์โลกนี้ มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน มารดามีระดู แต่คันธัพพะยังไม่ปรากฏ การถือกำเนิดในครรภ์ก็ยังมีไม่ได้ แต่เมื่อใด มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน มารดามีระดู และคันธัพพะก็ปรากฏ เมื่อนั้นเพราะปัจจัย ๓ ประการประชุมพร้อมกันอย่างนี้ การถือกำเนิดในครรภ์จึงมีได้ มารดาอยู่รักษาทารกในครรภ์นั้น ๙ เดือนบ้าง ๑๐ เดือนบ้าง จึงคลอดทารก ผู้เป็นภรรยาหนักนั้นด้วยความกังวลใจมากและเลี้ยงทารกผู้เป็นภรรยาหนักนั้นซึ่งเกิดแล้วด้วยโลหิตของตนด้วยความห่วงใยมาก”^{๕๑} อย่างไรก็ตามใน อินทกสูตร ได้กล่าวได้ว่า “รูปนี้เป็นกลละก่อน จากกลละเกิดเป็นอัพพะทะ จากอัพพะทะเกิดเป็นเปสิ (ชิ้นเนื้อเล็ก) จากเปสิเกิดเป็นขนะ (เป็นก้อน) จากขนะเกิดเป็นปุม ๕ ปุม ต่อจากนั้น ผม ขนและเล็บ จึงเกิดขึ้น”^{๕๒}

พระอรธกถาจารย์อธิบายว่า พระพุทธองค์ทรงตอบว่า สัตว์ในครรภ์เกิดและพัฒนาการไปตามลำดับกาล ไม่ใช่เกิดทันที กล่าวคือ เริ่มต้นเมื่อมีปฏิสนธิวิญญานมาเกิดและเกิดขึ้นพร้อมกับกลละคือรูปละเอียดกลมใสขนาดเท่าหยดน้ำมันที่ติดอยู่บนขนแกะ หลังจากสลัด ๓ ครั้งแล้ว รูปละเอียดเช่นนี้อยู่ ๑ สัปดาห์

ในสัปดาห์ที่ ๒ กลละพัฒนาเป็นอัพพะทะ คือรูปที่มีสีเหมือนน้ำล้างเนื้อ มีลักษณะเหมือนดีบุกเหลว

ในสัปดาห์ที่ ๓ อัพพะทะ พัฒนาเป็นเปสิ คือเป็นชิ้นเนื้อเล็ก ๆ มีลักษณะเหมือนอ้อยงอบ ขนาดเท่าเมล็ดพริกไทย

ในสัปดาห์ที่ ๔ เปสิ พัฒนาเป็นขนะ คือเป็นก้อนเนื้อ มีลักษณะเหมือนฟองไข่ไก่

ในสัปดาห์ที่ ๕ ขนะ พัฒนาเป็นปุม ๕ ปุม (ปณจสาขา) คือ แขน ๒ เท้า ๒ ศีรษะ ๑

ในสัปดาห์ที่ ๖ เป็นต้นไปถึงสัปดาห์ที่ ๔๒ จึงเกิดผม ขน เล็บ^{๕๓}

^{๕๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๘/๔๔๓-๔๔๔.

^{๕๒} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๓๕/๓๓๗.

^{๕๓} พระราชนิพนธ์ (ประยูร ธมมจิตโต) และคณะ, วิมุตติมรรค, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๑), หน้า ๑๖๕-๑๖๖.

การอ้างอิงถึงจุดกำเนิดของชีวิตมนุษย์ที่เป็นไปตามกระแสแห่งกฎธรรมชาติทั้งสิ้น(นิยาม ๕ ที่จะต้องพิจารณาประกอบเพื่อใช้เป็นเกณฑ์ตัดสิน) ที่ต้องประกอบด้วยปัจจัยต่าง ๆ ที่มาสัมพันธ์กัน ที่เกิดขึ้นสืบต่อกันไปอย่างมิได้ขาดสาย อันเป็นภาวะที่ไม่เที่ยง ในกรณีของมนุษย์ก็เช่นเดียวกัน ภาวะแห่งการมีชีวิตของมนุษย์นั้นเกิดจากการรวมตัวขององค์ประกอบพื้นฐาน ที่เรียกว่า “ขันธ ๕” หรือ “เบญจขันธ” อันประกอบด้วย จากประเด็นนี้เป็นการอ้างอิงถึงจุดกำเนิดของชีวิตมนุษย์ที่เป็นไปตามกระแสแห่งกฎธรรมชาติทั้งสิ้น (นิยาม ๕ ที่จะต้องพิจารณาประกอบเพื่อใช้เป็นเกณฑ์ตัดสิน) ที่ต้องประกอบด้วยปัจจัยต่าง ๆ ที่มาสัมพันธ์กัน ที่เกิดขึ้นสืบต่อกันไปอย่างมิได้ขาดสาย อันเป็นภาวะที่ไม่เที่ยง ในกรณีของมนุษย์ก็เช่นเดียวกัน ภาวะแห่งการมีชีวิตของมนุษย์นั้นเกิดจากการรวมตัวขององค์ประกอบพื้นฐาน ที่เรียกว่า “ขันธ ๕” หรือ “เบญจขันธ” อันประกอบด้วย ๑. รูป ๒. เวทนา ๓. สัญญา ๔. สังขาร ๕. วิญญาณ

ดังที่ได้กล่าวแล้วในข้างต้นว่า ชีวิตประกอบด้วยขันธ ๕ และเมื่อกล่าวโดยย่อก็คือรูปและนามหรือนามรูปก็ได้ ฉะนั้นการดำเนินชีวิตหรือสิ่งที่ประกอบเข้าเป็นสิ่งที่ชีวิตก็จำเป็นต้องมีเรื่องขันธ ๕ เป็นรากฐานที่สำคัญ

การอยู่เหนือโลกวิสัย

คำว่า โลกวิสัย ในพุทธปรัชญาเถรวาท อาจจะได้ความได้ ๒ ลักษณะ คือ

๑. โลกในความหมายในเชิงพื้นที่ ดังในจุฬนิกายสูตร กล่าวว่า “อานนท์ สหสสีโลกธาตุเท่าโอกาสที่ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์โคจรส่องทิศทั้งหลายให้สว่างรุ่งโรจน์ ในสหสสีโลกธาตุนั้น มีดวงจันทร์ ๑,๐๐๐ ดวง มีดวงอาทิตย์ ๑,๐๐๐ ดวง มีขุนเขาสิเนรุ ๑,๐๐๐ ลูก มีชมพูทวีป ๑,๐๐๐ มีปรโคยานทวีป ๑,๐๐๐ มีอุตตรกุรุทวีป ๑,๐๐๐ มีปุพพวิเทหทวีป ๑,๐๐๐ มีมหาสมุทร ๔,๐๐๐ มีท้าวมหาราช ๔,๐๐๐ มีเทวโลกชั้นจาตุมหาราช ๑,๐๐๐ มีเทวโลกชั้นดาวดึงส์ ๑,๐๐๐ มีเทวโลกชั้นยามา ๑,๐๐๐ มีเทวโลกชั้นดุสิต ๑,๐๐๐ มีเทวโลกชั้นนิมมานรดี ๑,๐๐๐ มีเทวโลกชั้นปรนิมมิตวสวัตดี ๑,๐๐๐ มีพรหมโลก ๑,๐๐๐ นี้เรียกว่า สหสสีโลกธาตุขนาดเล็ก โลก ๑,๐๐๐ คูณด้วยโลกธาตุขนาดเล็กน้อยนั้น นี้เรียกว่า สหสสีโลกธาตุขนาดกลาง โลก ๑,๐๐๐ คูณด้วยสหสสีโลกธาตุขนาดกลางนั้น นี้เรียกว่า สหสสีโลกธาตุขนาดใหญ่”^{๕๔}

๒. โลกในเชิงสภาวะ ประเด็นนี้ชี้ให้เห็นได้ในเรื่องการมองธรรมชาติของชีวิตที่เกี่ยวข้องกับความทุกข์ในร่างกาย ปรากฏในโรหิตัสสสูตรว่า “เราบัญญัติโลก ความเกิดแห่งโลก ความดับแห่งโลก และข้อปฏิบัติ ให้ถึงความดับแห่งโลก ในร่างกายที่มีประมาณว่าหนึ่ง มีสัญญา มีใจนี้เอง” ไม่ว่าในเวลาไหนที่สุดแห่งโลก ใครก็ถึงไม่ได้ด้วยการไป และเมื่อยังไม่ถึงที่สุดแห่งโลก ย่อมไม่มีการเปลื้องตนจากทุกข์ เพราะเหตุนั้นแล ผู้รู้แจ้งโลก มีปัญญาดี ถึงที่สุดแห่งโลก อยู่จบพรหมจรรย์ สงบระงับ รู้ที่สุดแห่งโลก ย่อมไม่หวังทั้งโลกนี้และโลกหน้า”^{๕๕}

^{๕๔} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๑/๓๐๕-๓๐๗.

^{๕๕} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๔๖/๗๖.

พุทธปรัชญาเถรวาทนั้นกล่าวถึงโลกวิสัยนี้มีสองลักษณะด้วยกัน มองในแง่ของพื้นที่เชิงวัตถุและเชิงสภาวะคือจิตได้ หรือเป็นการพิจารณาโลกในแง่ของโลกวิสัยที่ใช้ประสาทสัมผัสและเหนือประสาทสัมผัส โดยแก่นแท้หรือสาระสำคัญของพุทธปรัชญานั้นให้ความสำคัญกับโลกเชิงสภาวะคือจิตหรือมุ่งการพิจารณาจิตใจหรือการปรับเปลี่ยนจิตที่อยู่ภายในเพื่อการอยู่เหนือโลกคือโลกแห่งประสาทสัมผัส

การอยู่เหนือโลกวิสัยทั้งที่เป็นเชิงวัตถุหรือจิตนี้ ในพุทธปรัชญาเถรวาท มีประเด็นที่พระพุทธเจ้ากล่าวถึงเรื่องการมองโลก ไว้ในโมฆราชมาณวกปัญหา คือ “โมฆราช เธอจงพิจารณาเห็นโลกโดยความว่างเปล่า มีสติทุกเมื่อ พึงถอนอัตตานุทิฏฐิ เสีย เป็นผู้ข้ามมัจจุราชเสียได้ ด้วยอาการอย่างนี้ บุคคลพิจารณาเห็นโลกอย่างนี้ มัจจุราชจึงไม่เห็น”^{๕๖}

คำว่า เธอจงพิจารณาเห็นโลกโดยความว่างเปล่า อธิบายว่า บุคคลย่อม พิจารณาเห็นโลกโดยความว่างเปล่าด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ (๑) ด้วยการกำหนดเห็นสังขารไม่เป็นไปตามอำนาจ (๒) ด้วยการพิจารณาเห็นสังขารเป็นของว่างเปล่า

บุคคลพิจารณาเห็นโลกโดยความว่างเปล่า ด้วยการกำหนดเห็นสังขารไม่เป็นไปตามอำนาจ คือ บุคคลย่อมไม่ได้อำนาจในรูป อำนาจในเวทนา อำนาจในสัญญาอำนาจในสังขาร อำนาจในวิญญาณ

สมจริงดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย รูปเป็นอนัตตา ถ้ารูปนี้จักเป็นอัตตาแล้วไซ้ รูปนี้ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และบุคคลพึงได้ในรูปว่า “รูปของเราจึงเป็นอย่างนี้ รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย” ภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะรูปเป็นอนัตตา ฉะนั้น รูปจึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และบุคคลย่อมไม่ได้ในรูปว่า “รูปของเราจึงเป็นอย่างนี้ รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้น...เวทนาเป็นอนัตตา สัญญาเป็นอนัตตา สังขารทั้งหลายเป็นอนัตตา วิญญาณเป็นอนัตตา...”และอีกนัยหนึ่ง บุคคลพิจารณาเห็นโลกโดยความว่างเปล่า ด้วยอาการ ๖ อย่าง คือ พิจารณาเห็นรูป

(๑) โดยความที่ตนมิได้เป็นใหญ่ (๒) โดยความที่ตนจัดการตามชอบใจไม่ได้ (๓) โดยไม่เป็นที่ตั้งแห่งความสบาย (๔) โดยไม่เป็นไปในอำนาจ (๕) โดยเป็นไปตามเหตุ (๖) โดยความว่างเปล่า

พิจารณาเห็นเวทนา ... สัญญา ... สังขาร ... พิจารณาเห็นวิญญาณ (๑) โดยความที่ตนมิได้เป็นใหญ่ (๒) โดยความที่ตนจัดการตามชอบใจไม่ได้ (๓) โดยไม่เป็นที่ตั้งแห่งความสบาย (๔) โดยไม่เป็นไปในอำนาจ (๕) โดยเป็นไปตามเหตุ (๖) โดยความว่างเปล่า^{๕๗}

จากประเด็นนี้เห็นได้ชัดว่า โมฆราช ได้พิจารณาเห็นว่าโลกที่แท้จริง(Truth) เป็นอย่างไร และการเห็นเช่นนี้แตกต่างจากการเห็นโดยทั่วไป(ตานอก) อย่งไร มัจจุราชจึงไม่เห็น โดยแก่นแท้ก็เพื่อให้เห็นถึงโลกที่เปลี่ยนแปลงและมีสภาพ(สภาวะ) ที่ไม่เที่ยงแท้ หรือถูกมายาปกปิดซ่อนเร้นไว้ การพิจารณาโลก

^{๕๖} พ.ศ. (ไทย) ๒๕/๑๑๖/๗๗๒.

^{๕๗} ดุราละเอียดใน พ.ศ. (ไทย) ๓๐/๘๘/๓๑๐-๓๑๘.

อย่างแท้จริงด้วยตาใน(จิต) จะทำให้เห็นโลกที่ถูกประกอบเข้าด้วยสิ่งต่าง ทำให้เป็นอัตตา หากแต่การพิจารณาเห็นโลกดังกล่าวนี้เป็นการให้พิจารณาโลกให้เห็นถึงสิ่งต่าง ๆ เป็นอนัตตา เป็นการพิจารณาเห็นที่แท้จริง นำไปสู่การไม่ยึดติด ยึดมั่นต่อสิ่งใดว่ามีอัตตา (ตัวตน) ดังนั้น พุทธปรัชญาเถรวาท ไม่ได้ปฏิเสธการอยู่กับโลก เป็นสาเหตุให้เกิดความทุกข์ แต่จากการตอบของพระพุทธเจ้าที่มีต่อโมฆราช ยืนยันว่าการที่จิตไม่ยึดมั่น ถือมั่นต่อ ทำให้สามารถดำรงตนอยู่ในโลกได้อย่างเข้าใจโลก ขณะเดียวกันก็เป็นการเข้าใจชีวิต เป็นอยู่อย่างว่างหรือมีความว่างเป็นเครื่องอาศัยดังที่พระพุทธเจ้าแสดงไว้แก่พระอานนท์ที่ปรากฏในจุฬาสถูปสูตร ว่า

“ทั้งเมื่อก่อนและบัดนี้ เราอยู่ด้วยสุญญตาวิหิตธรรมโดยมาก เปรียบเหมือนปราสาทของมิกรมาตาหลังนี้ ว่างจากข้าง โค ม้า และลา ว่างจากทองและเงิน...ภิกษุฉันนี้ รู้ชัดอย่างนี้ว่า ‘ในความสำคัญว่าปานี้ ไม่มีความกระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่าบ้าน...ความสำคัญว่ามนุษย์ มีอยู่เพียงความกระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่าป่าอย่างเดียว’ รู้ชัดว่า ‘ความสำคัญนี้ว่างจากความสำคัญว่าบ้าน’ รู้ชัดว่า ‘ความสำคัญนี้ว่างจากความสำคัญว่ามนุษย์’ รู้ชัดว่า ‘ไม่ว่างอยู่อย่างเดียว คือ ความสำคัญว่าป่าเท่านั้น’ ด้วยอาการอย่างนี้ เธอจึงพิจารณาเห็นความว่างนั้นด้วยสิ่งที่ไม่ได้อยู่ในความสำคัญนั้น รู้ชัดสิ่งที่เหลืออยู่ในความสำคัญนั้นว่า ‘สิ่งที่ยังมีอยู่นี้มีอยู่’ อานนท์ การก้าวเข้าสู่สุญญตา (ความว่าง)ตามความเป็นจริง ไม่คลาดเคลื่อนบริสุทธิ ของภิกษุฉันนี้ เป็นอย่างนี้”^{๕๔}

พุทธปรัชญาเถรวาท พยายามชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของจิตที่ได้รับการพัฒนา ด้วยวิถีทางปฏิบัติที่ถูกต้องนำไปสู่การเป็นอยู่อย่างว่าง เป็นการเป็นอยู่อย่างผาสุก รมเย็นอยู่ในแสงแห่งพระนิพพาน การทำความเข้าใจประเด็นเรื่องของจิตที่ส่งผลกระทบต่อสิ่งที่ป็นวัตถุทั้งทางตรงและทางอ้อม เป็นเป้าหมายของพุทธปรัชญาเถรวาทที่ชี้ให้เห็นว่าการหลุดพ้นจากความทุกข์นั้นมีความเชื่อมโยงและสัมพันธ์กับกระบวนการของจิตและวัตถุภายนอกด้วย ซึ่งล้วนมีอิทธิพลต่อภาวะที่เป็นสาเหตุของความเห็นผิดต่ออัตตา ชีวิต และโลกวิสัย อาจกล่าวได้ว่า พุทธปรัชญาเถรวาท ได้อธิบายความจริงของจิตและวัตถุผ่านการเห็นกระบวนการความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับวัตถุ ความสัมพันธ์แห่งสาเหตุและผลลัพธ์ในเรื่องของตัวตน ชีวิต ความว่าง และโลกวิสัย ที่ทุกคนเผชิญหน้าในปัจจุบันขณะของชีวิตที่เป็นอยู่

สรุป

ประเด็นการศึกษาปฏิสัมพันธ์จิตและวัตถุในพุทธปรัชญาเถรวาท ทำให้เห็นกระบวนการทำงานของจิตที่มีต่อโลกภายนอก (โลกสามัญวิสัย) โลกภายใน (โลกพินสามัญวิสัย) จากการรับรู้ต่อปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่ดำรงอยู่อย่างเอกภาวะและพหุภาวะ มีการเชื่อมโยงระหว่างกัน ทั้งยังสะท้อนให้เห็นความไม่เที่ยงแท้ ความไม่จริง ความไม่คงทน ต่อทุก ๆ สภาวะหรือภาวะ (Being) ที่เข้ามาสัมพันธ์หรือเชื่อมโยง

^{๕๔} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๗๖/๒๑๕-๒๑๖.

การรับรู้ของจิต พุทธปรัชญาเถรวาทชี้ให้เห็นว่าจิตและวัตถุ (นาม-รูป) เป็นส่วนสำคัญในการทำ ความเข้าใจชีวิต การมองโลกไม่เพียงการดำรงอยู่ของความจริงเชิงอัตตา หากแต่จำเป็นที่จะต้องฝึกฝนและต้องตระหนักรู้และมองโลกตามความเป็นจริงจึงจะเห็นได้จริงว่าโลกนั้นล้วนเป็นสิ่งที่ว่างจากการเข้าไปยึดถือหรือยึดครองในสิ่งทั้งหลายทั้งปวงนาม

ตัวตนของมนุษย์ (คน) ที่มีชีวิตต้องปฏิสัมพันธ์หรือเชื่อมโยงต่อโลกผ่านอายตนะทั้งภายนอกและภายในและกลายเป็น ธาตุ ๑๘ อาจถือได้ว่าพุทธปรัชญาเถรวาทกล่าวไว้อย่างละเอียดครอบคลุมประเด็นเรื่องธาตุอื่น ๆ ที่เป็นนามธรรมและรูปธรรมหรือเกี่ยวข้องกับมนุษย์ (ชั้น ๕) ดังนั้น โลกและชีวิตเป็นสิ่งที่สัมพันธ์ที่ชีวิตของมนุษย์ใช้ในการดำรงอยู่ในโลกนี้ ส่วนประเด็นเรื่องธาตุ ๖ และธาตุ ๑๘ ในพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นการแสดงถึงสิ่งที่ทรงสภาวะของธาตุเอง ตามที่เหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เป็นไปตามธรรมเนียมคือกำหนดแห่งธรรมดา ไม่มีผู้สร้างผู้บันดาล และมีรูปลักษณะกิจการเป็นแบบจำเพาะตัว อันพึงกำหนดเอาเป็นหลักได้แต่ละขณะ การมองโลกเป็นสิ่งที่สัมพันธ์จะเข้าใจโลกในแง่ของตัวตนหรือบุคคล (ชั้น ๕) และโลกวิสัยในเชิงสภาวะคือจิต ที่เหนือกว่าการใช้ประสาทสัมผัส โดยแก่นแท้หรือสาระสำคัญความสัมพันธ์ของจิตและวัตถุในพุทธปรัชญาเถรวาท ให้ความสำคัญกับโลกเชิงสภาวะคือจิตหรือการมุ่งพิจารณาของจิตใจหรือการปรับเปลี่ยนจิตที่อยู่ภายในเพื่อการอยู่เหนือโลกคือโลกแห่งประสาทสัมผัส ด้วยการที่จิตเป็นสิ่งที่สามารถรับรู้โลกได้อย่างมีประสิทธิภาพตรงเป็นการมุ่งตรงที่สภาวะแห่งความว่างหรืออนัตตาที่เข้าใจถึงสรรพสิ่งที่ล้วนประกอบเข้าด้วยสิ่งต่าง ๆ (นานาธาตุ) การยึดครองหมายปองยึดมั่นถือเอาสิ่งใดว่าดำรงอยู่โดยเที่ยงแท้รันดร์ไม่ตกอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์นั้นนำมาซึ่งความทุกข์และการก่อให้เกิดการสร้างภพน้อยภพใหญ่ทั้งในแง่ของโลกภายนอกและโลกภายใน อันเป็นการสั่งสมไว้ในจิตนำไปสู่การเวียนว่ายในวัฏฏสงสารอันไร้ที่สิ้นสุด

บรรณานุกรม

ซองชาร์ จัมยัง เดียนเซ. **อะไรทำให้คุณไม่ใช่พุทธ**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. แปลโดย รวิวาร รวิวารสกุล.

กรุงเทพมหานคร: สวนเงินมีมา, ๒๕๖๕.

ฐานิสรา ประธานราชภัฏนิกร. **อภัยกตปัญหา ปัญหาที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงพยากรณ์**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๕๒.

พระจาดรงค์ อาจารย์สุโก (ชูศรี). **วิเคราะห์แนวคิดเรื่องธาตุในพุทธปรัชญาเถรวาท**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ดีเซมเบอร์รี่, ๒๕๖๕.

พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส. อาร์. พรินติ้งแมสโปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๓.

พระธรรมวัชรบัณฑิต (สมจินต์ สมมาปัญญา), ศ.ดร. **แก่นพุทธธรรม**. พระนครศรีอยุธยา: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๖.

พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), ศ.ดร. “พระพุทธรูปศาสนากับพิธีกรรมความเหมือนที่แตกต่าง”. ใน **พระพุทธรูปศาสนากับวิทยาศาสตร์**. พิมพ์พิเศษ. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

พระราชวรมุนี (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ. **วิมุตติมรรค**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๑.

พอล ไคลน์ แมน. **ปรัชญา ๑๐๑**. แปลโดย ชาครีย์นฤทัยและบังอร เสวิกุล. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ไอดี ออล ดิจิตอลพริ้นท์ จำกัด, ๒๕๖๖.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

ระวี ภาวิไล. **อภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: บริษัท พิมพ์สวย จำกัด, ๒๕๔๘.

วรรณสิทธิ ไชยยะเสวี. **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมถาสังคหะ ปริจเฉทที่ ๑**. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพมหานคร: บริษัท วี.อินเตอร์ พริ้นท์ จำกัด, ๒๕๔๗.

วิทย์ วิศทเวทย์. **ปรัชญาธรรม: พุทธปรัชญา**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๓.

วัชร งามจิตฺตเจริญ. **พุทธศาสนาเถรวาท**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๖๑.

_____. **ความเป็นอนัตตาของนิพพาน**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๖๕.

_____. **สมการความว่าง**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๖๓.

สมการ พรหมทา. “อัตตาทักขณัตถิตาในพุทธปรัชญาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

_____. **ปรัชญาในอภิธรรมปิฎก**. กรุงเทพมหานคร: ปัญญันตร์ บุ๊คส์ บายดิ้ง, ๒๕๕๙.

_____. **พุทธปรัชญา มนุษย์ สังคม และปัญหาจริยธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๘.

สุเชาว์ พลอยชุม. **พุทธปรัชญาในสุตตันตปิฎก**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๖๕.

สุนทร ณ รัชชี. **พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

สุมาลี มหณรงค์ชัย. “รูปปรมาณูกับร่างกายในพุทธศาสนาเถรวาท”. **วารสารภาษา ศาสนาและวัฒนธรรม**. ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๑ (มกราคม - มิถุนายน ๒๕๖๐) : ๑๑๕.

อดิศักดิ์ ทองบุญ. **วิเคราะห์อภิปรัชญาในพระพุทธรูปศาสนา**. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๒.

Peter Harvey. **The selfless mind personality consciousness, and nirvana in early Buddhism.** Richmond: Curzon press, 1995.

_____. "The mind-body relationship in Pali Buddhism: A philosophical investigation".

Asian Philosophy: An International Journal of the Philosophical Traditions of the East. Vol. 3 No. 1 (USA: Routledge, 1993) : 29-41; [online]. Available: <https://www.budsas.org/ebud/ebdha205.htm> [2023].

Steven Collins. **Selfless Persons: Imagery and Thought in Theravada Buddhism.** UK: Cambridge University Press, 1990.